

אתר דעת - מכללת הרצוג

לי גלעד, לי מנשה ואפרים מעוז ראשי (תהלים קיח. ט)

מאת

מנשה הראל

מבוא

נושא מחקרנו זה הוא הגלעד בימי המקרא; נעסוק בקשר הגיאוגרפי והישובי שבין הגלעד לשומרון וליהודה, ונסה לאתר את איזוריו השונים ואת זיהוי עריו, תוך עיון במבנה הגיאוגרפי של הגלעד ותנאי כלכלתו.

מבנה הגלעד וחלוקתו

הגלעד מחולק לשלוש רצועות אורכיות, שכיוונן מצפון לדרום והן:

א. רצועה צרה של בקעת הירדן המזרחית.

ב. שלשלת רחבה של רוכסי הרים מזרחה לבקעה.

ג. רמת מדבר גרחת ממזרח להרים.

הגלעד מתחלק גם לשני חלקים רוחביים, הנקראים במקרא בשם חצי הגלעד;

1. חצי הגלעד הצפוני משתרע מנחל יבוק בדרום ועד נהר הירמוך ויובליו הבאים מן הטלן והחורן; הוא נזכר ביהושע י"ב, ה ו"ג, לא. חבל זה כולל את בקעת הירדן התיכונה, בקעת כנרת, הבקעה שממול לבין שאן ועמק סוכות.
2. חצי הגלעד הדרומי נמשך מהיבוק ועד גבול בני עמון ויובלי נחל ארען; הוא נזכר ביהושע י"ב, ב. חבל זה כולל את בקעת הירדן התחתונה מנחל יבוק ועד ים המלח.

רצועות אורכיות אלו שונות זו מזו בתכונותיהן הגיאוגרפיות והאקלימיות ובאופי ישוביהן.

בקעת הירדן - ערש נידולי השלחין

לפי המבנה שלה נבדיל בבקעת הירדן בין גאון הירדן ובין עמק הירדן. גאון הירדן (מזר בירמיהו י"ב, ה; מ"ט, יט; נ, מד; וזכריה י"א, ג) הוא המדרגה

[2] לוי גלעד, לי מנשה ואפרים מענו ראשי (תהלים ק"ח ט)

התחתונה של הבקעה, ובו צמחיה עבותה ובימי המקרא שכנו בו גם חיות טרף. זהו תחום התפשטות השטפונות של הירדן בימות החורף והאביב, בעונת הגשמים והפשרת השלגים בהרים, בעונה זו המעבר כאן אינו נוח בגלל ביצות הירדן, ואולם בימות החמה והסתו מעברות הירדן כאן עתים למדי.

עמק הירדן הוא המדרגה העליונה של הבקעה, דרכו זורמים הנחלים הגדולים של הגלעד. באדמות העמק גדלו גידולי שלחין ובמיוחד גידולים סובטרופיים כמו: צרי, מור, אפרסמן והתמר. הן דלתות של עמקי הנחלים מתרחבות כאן ויש בהן מים בשפע. הלא הן: דלתות נחלי חשבון ונמרין שבעמק בית-ההרם ובית-גמרה, (יהושע י"ג, כז) מגיעות לרוחב 12.5 ק"מ. כאן, בעמקי בית-ההרם ובית-גמרה, השתרעו שדות השלחין החשובים של הגלעד בימי קדם.

דלתת נחל יבוק בעמק סוכות מגיעה אף היא לרוחב 12.5 ק"מ; היא מושקית גם מצפון וגם מדרום. היבוק הוא הנחל השני בגדלו בין יובלי הירדן. 9 ק"מ לפני הגיעו לבקעת הירדן הוא נמצא כבר מתחת לפני הים ולכן אקלימו של העמק שלו חם.

דלתת הירמוק, הגדול שבנחלי עבר הירדן המזרחי, מגיעה לרוחב של 5 ק"מ. לפתוחה של דלתת זו היו שתי מגבלות בהשוואה לקודמותיה; הקרבה להרים והשטפונות הגדולים וההרסניים שמנעו עיבוד סדיר של הקרקע.

אדמת בקעת הירדן פוריה מאד, כי הגשמים והשטפונות העזים מביאים אתם סחף עשיר מהרי עבר הירדן המזרחי הגירניים, הגבוהים והתלולים. הירדן לא היה מעולם גבול מדיני, כי יש לו עשרים ושבע מעברות שקשרו בין הישובים שבשני עבריו: חמש מעברות מצויות מגחל יבוק דרומה ועשרים ושתיים מעברות מגחל יבוק צפונה. דרכן של המעברות עברו שבטי העודים, שירות הסוחרים וגדודי הלוחמים.

רכסי ההר - ארץ גידולי הבעל

הרי הגלעד המשתרעים מן הירמוק ועד הארנון, לאורך 140 ק"מ. מתחלקים על ידי היבוק לשני חלקים בלתי שווים; הרי עגילוק שמצפון לנחל יבוק שאורכם כ-60 ק"מ; והרי בלקע שמדרומו, שאורכם כ-80 ק"מ. מבחינת המבנה הגיאולוגי והטופוגרפי יש דמיון רב בין שני חלקים אלה. שני החלקים שמצפון ומדרום לנחל יבוק והסמוכים לו, הם עשים מורמים הכנעיים

1. G. A. Smith, The Historical Geography of the Holy Land, p. 337.

סלעו גיר קשים, מגיל הקינומן והטורון. השיא שבהרי העגלוק ג'בל אום א-דרג', שמדרום מזרח לעיירה עג'לון, גבהו 1247 מ' מעל פני הים, והשיא שבהרי בלקע, ג'בל נבי יושע, שמצפון לעיר א-סלט, גבהו 1113 מ' מעל פני הים. שיאים אלה מתגשאים כדי 18 – 25 ק"מ ממזרח לירדן ולפיכך אפשר לצפות מהם על חלקים נרחבים של מערב ארץ ישראל. ההפרש הגדול בין עבה ההרים הללו לבין בקעת הירדן גורם לסחיפת קרקע קשה. מזרחה – לכון המדבר – משתפלים הרים, אלה בהדרגה ומצד זה יש מעט משקעים ומעט סחף, פרט לירמוך וליבוק, שיובליהם מושכים מים גם ממזרח להרים והירמוך. המושך מימיו גם מהר הדרוזים.

שני החלקים ההרריים – אלה שמצפון להר עג'לון ואלה שמדרום לבלקע – הם רמתיים ובנייים סלעי קירטון פריכים, מגיל הסנן והאיאוקן בצפון, ומגיל הסנן בבלקע. רמות אלה נוחות לעיבוד חקלאי יותר מאשר אדמות התבל ההררי.

מצפון ומדרום לשתי הרמות הקירטוניות, ובמיוחד בג'לן ובחורן, משתרעות רמות בזלת נרחבות.

נחל יבוק, המבדיל בין הרי עג'לון ובלקע, בנוי אבני חול עביות פריכות מגיל הקרטיקון התחתון, היורא והקרטיאס, לפיכך יש בו מחצבים מתכתיים והוא נוח למעבר ולעיבוד חקלאי. שני גושים אלה מיוערים ביער אלון².

בג'לל גבהם הרב ומסלעיהם, יש הבדלים ניכרים בין שני גושי ההרים מבחינת תנאי אקליםם, קרקעותיהם וישוביהם:

נ הרי עג'לון גבוהים יותר מהרי הבלקע וסמוכים יותר לים התיכון והם מקבלים למעלה מ-1000 מ"מ משקעים בשנה, וזאת גם משום שהם גלויים לרוחות הים התיכוניות המערביות והרוחיות, העוברות דרך עמקי יזרעאל ובית שאן, ומגיעות אליהם ללא מכשולים. אפילו איזור העירה, סייבה, הנמצא ממערב לאיך ביד, ושגובהו הוא רק 350 מ' מעל פני הים, מקבל 550 מ"מ משקעים בשנה. בהרים הגבוהים של עג'לון, בלקע ובדרום אדום, יורד שלג מדי שנה בשנה, על פי רוב בחודש פברואר. וטצן (1806)³ מציין שטובה השלג בהרי עג'לון מגיע

² J. L. Burckhardt, Travels in Syria & the Holy Land p. 266. מציין שבנהרי עג'לון ראה

בשנת 1812 את החורש העבות ביותר בכל טוריה. H. B. Tristram, Bible Places, ע' 378, 394.

(1897) שערות חבלי עג'לון וא-סלט מורכבים מעצי אלון ובג'לון עצי אורן.

³ M. Zeetzen, Brief Account of the Countries adjoining the Lake Tiberias the Jordan

and the Dead Sea, p. 32

אתר דעת - מכללת הרצוג

[4] לי גלעד, לי מנשה ואפרים מעוז ראשי (תהלים ק"ח, ט)

ל-3-4 רגל. השלג נשאר על פני הקרקע על ראשי ההרים בעבר הירדן זמן ממושך יותר מאשר על ההרים הגבוהים שבמערב ארץ ישראל. בהרי עגילון מצויים צינות מים רבים; בנחלים המושכים מים כל ימות השנה הוקמו טחנות קמח וטחנות לעצירת שמן מזיתים; המים באזור זה שימשו יסוד לבנין ישובים חקלאיים רבים, גם בעבר הרחוק וגם בימינו⁴. בהרי הגלעד, הקרובים לתחומי המדבר, ישובי קבע חקלאיים מעטים ולעומתם רבים שבטי הנודים. בימי המקרא נדרו והגיעו לכאן שבטי מדין, עמלק ובני קדם. ברמות חשבון ומידבא, המתפשטות לרוחב 64 ק"מ ומגיעות במזרח עד המדבר, גידלו בעבר ומגדלים גם בימינו תבואה על שטחים רבים, אבל חבל זה פגיע לבצורת ואין החקלאות יציבה בו.

הרמה המדברית - חבל גידול המקנה

הרמה המדברית משתרעת ממזרח למטילה החיג'אזית, מתרחבת וחדרת למדבר הסורי ולואדי סירחאן. רמה זו, שעבה הממוצע הוא כ-700 מ' מעל פני הים, היא גרנית ברובה ויש בה שטחים רבים של תמאדה ואזורים מכוסים בזלת.

על פני רמה זו שורר אקלים קשה; מיעוט משקעים, חום גבוה ושרב וסופות קדים בקיץ, רוחות יבשות וקרות בחורף, ולחות נמוכה במשך רוב ימות השנה. לפיכך מקורות מימיה דלים ביותר ואין בה שדות מורע. בנאות המדבר המעטים נבנו בעבר מצודות שמירה, כדי לשמור את הארץ המושבת משוסי המדבר, שהיו פולשים מואדי סירחאן. כדי להגן על הארץ הנושבת מפני שוסי המדבר הקימו הרומאים על גבול המדבר שורה של בורעיות וסלול דרך שחברה אותן זו לזו, והיו הלימס הידוע. בתקופה הערבית הקדומה הקימו כאן גסיכים ערבים ארמונות לבלי כענות החורף ולתקופת הציד במדבר, מהם ידועים: קצר חמאם א-סרח, קצר אל-סרניה, קצר אן-ראק, קצר עמרה ועוד.

4. כיום עיקר שטחי הטיבוד מרוכזים בצפון-מערב עבר הירדן המזרחי. כ-74% משטחי הטיבוד הוקלאו של ממלכת ירדן מרוכזים בגלעד, כ-38% מכל שטחי הטיבוד מרוכזים בחבל עגילון. רוחב שטחי הטיבוד בגלעד הצפוני מגיע ל-500 ק"מ והם הולכים וצרים כלפי דרום.
5. לפי מילונן של S. W. Lane משמעות בלקע بلقע בערבית היא, אזור ריק ופנוי, או תוהו וחלל, או ארץ ללא עצים, חבל חולי או מישורי.

ראשיתם של כמה נחלים הזורמים וגשפכים לירדן הם ברמה זו, ובהם היו כנראה העבריים של "הרי העברים" במדבר כ"ו, יב; ל"ג, מ-מח.

גם דרכם היו פולשים שבטי הבדדים לתחום חבלי המרע.

הקשר בין שומרון וגלעד

בין שומרון והגלעד יש קשר גיאוגרפי רצוף, שהשפיע במידה רבה על מהלך ההיסטוריה של חבלי ארץ אלה; ראשיתו של נחל יבוק, אי שם הרחק ברמה המזרחית נמצא מול ראשיתו של ואדי סירחאן. הדרך החוצה את הגלעד בנחל יבוק עוברת את הירדן ועולה בוואדי פאןצה לעמק שכס וממשיכה מערבה לאורך נחלי שכס ואלכסנדר אל חוף הים. מימי קדם היתה פה דרך רוחבית; שהיו לה כמה יתרועט על פני דרכים רוחביות אחרות: היא עוברת במבנה טופוגרפי נוח, ללא מכשולים פסיים וללא מעלות ומורדות תלולים. ולכל ארכה יש מקורות מים חיים רבים. דרך זו שימשה את שירות המסחר ואת גדודי הנוודים, היא קישרה את המפרץ הפרסי דרך ואדי סירחאן עם "דרך המלך" שבהרי עבר הירדן המזרחי, חצתה את בקעת הירדן, והתחברה עם "דרך האבות" שעל רכס הרי ארץ ישראל המערביים, והגיעה אל "דרך הים" וערי הנמל שבחוף.

המקרא מספר שסיוחן מלך האמורי כבש את דרומו של הגלעד ממואב והגיע עד נחל ארנון. לפיכך, החלק הצפוני של מואב נכלל במקרא פעם בגבול מואב ופעם בגבול הגלעד. כיון שמצד מזרח אין גבול יציב והארץ הנושבת מתמוגת לאט עם המדבר אין גבולות ראובן וגד יציבים, כשם שגבולות שמעון ויהודה העובלים במדבריות הנגב לא היו יציבים. אם כי ארץ הגלעד לא נכללה בתחומי הארץ המובטחת היא היתה לחלק מממלכת ישראל, שכלל את הארץ מהארנון ועד לחורן.

רבים הם העמים שבאו מן המדבר והשתקעו בעבר הירדן המזרחי: אדום, מואב, עמון, ארם, נבטים, ע'סאנים וערבים; בני ישראל הם היחידים שחדרו דרך עבר הירדן המזרחי לארץ ישראל המערבית כעם מאורגן ומבלי להתחממה בעבר הירדן המזרחי הקים ממלכה עצמאית על שני חלקי הירדן.

6. טריסטרום, שם ע' 414 מציון, שחר העברים מיוחס לרכס ההרים המשתרע מהגלעד לארנון 61-3 pp. E. Robinson, Physical Geography of the Holy Land (1868), מציון שבטאי הגלעד הדרומי יש שישאים בולטים הנקראים במקרא בשם עברים, נספגה, נבו, פעור, הקשורים במות משה ובכניסת בני ישראל לארץ המובטחת. לדעתו הרי העברים נמצא מול יריחו וקצת דרומה, ועברים משמעת, החרים שמעבר לירדן מזרחה, ובכמה מקראות הכונה לכל ההרים שממזרח לים-החולה.

תולדות ההתנחלות העברית בגלעד

לפי בראשית ל"א, מן-מח גלעד הוא שם עברי. כאן כרת יעקב ברית עם לבן, הציב גל אבנים וקרא לו גלעד, לעדות בנייהם: שמו הקדום של הגלעד כפי שמסתבר מדברים ג', יג היה ארץ רפאים, כאן התנחלו שבטי ישראל בראשונה. הצי המגשה התישב בחבל שמנחל יבוק צפונה ובני גד וראובן התנחלו מדרום לנחל יבוק. הישוב העברי התמיד בגלעד במשך דורות רבים, החל מימי ההתנחלות ועד גלות אשור ובבל; הוא לא גלה כולו והמשיך להתקיים בימי שיבת ציון במשך כל תקופת בית שני, המשנה והתלמוד. מבין שבטי עבאי עלו כמה מנהיגים כמו יפתח ויאיר. בין הגלעדים לא התפשטה עבודת אלילים וכאן קמו נביאי ה' כמו אליהו, ולוחם נגד בית אחאב האלילי כמו יהוא.

אם כי בני ישראל התנחלו בגלעד כלו מצפון ומדרום ליבוק נראה שהחבל מצפון ליבוק היה מיושב יותר, כי הוא פורה יותר מכל חבל אחר בגלעד. הוא גם קרוב לארצות מפותחות אחרות כמו ארם דמשק, שמרון והגליל. לסיכך, הגלעד יותר מכל חבל אחר בעבר הירדן המזרחי מהווה חלק חיוני רב ערך של ארץ ישראל.⁷

בבראשית ל"ד, יז נאמר: ויעקב נסע סכתה ויבן לו בית ולמקנהו עשה סכת על כן נקרא שם המקום סכות.⁸ זוהי ההתנחלות הראשונה בארץ הגלעד. אולי ניתן להסביר את שם הנחל יבוק כי שם נאבק יעקב עם המלאך.

במלחמת דבורה וברק נגד סיסרא לא באו יושבי הגלעד לעזרה ולכן אומרת דבורה "גלעד בעבר הירדן שכן". גדעון צפה לעזרתם של הגלעדים וישובי סכות ופגאל ברדפו אחרי המדינים אבל הם לא נענו לו, אולי חששו פן ישובו המדינים וינקמו מהם.

שנים מן "השופטים הקטנים" ידועים לנו מעבחי: האחד הוא יאיר הגלעדי, ששפט את ישראל עשרים ושתיים שנה. נאמר כי נקבר בקמון, אולי זוהי קמנים

7. שם זה מתחם בתורה לחלקי הצפוני של הגלעד, לפי תרגום הע' לדברים ג', ו, ותכן ליהס שם זה לגלעד כלו.

8. טריסטרום (שם עמוד 376) מציין, שאיש לא יוכל להעריך את הישגיהם של בני ישראל בגלעד אלא אם כן יראה תחילה את הישגיהם של בני ישראל בהרי יהודה.

9. טריסטרום, שם ע' 388 מזהה את סכות עם פכות של ימינו. אנצ. מקר. ה' ע' 1036, מזהה את סכות עם תל ניר-ע'לא, שבשפך היבוק משום הצליל, כי בירושלמי שביעית פ"ט ה"ב נאמר שסכות היא תרעלה. אָג'ל ובלמן מזהים את סכות בתל אל ה'צ'ן שפירשו בערבית סכות. כותב הערך (מ. כוכבי) מציין, שחפירות תל-דיר-ע'לא אינן מאשרות את התיי. יוסטוס בקומנוז' א' כ"א, א' מציין שהעיר נקראה כך בימיו.

שמצפון לטייבה, והשני הוא יפתח הגלעדי, שישב בארץ טוב היום טייבה כנראה¹⁰.
 בתיאור מלחמתו בכני עמק נזכרים המקומות גלעד, מצפה ומצפה גלעד, שיש
 לזהותם לפי מהלך המערכה ובהתאם למבנה הגיאוגרפי של האזור.
 בשופטים י', ח נאמר: "וירעצו (בני עמון) וירוצצו את בני ישראל בשנה ההיא
 שמונה עשרה שנה, את כל בני ישראל אשר בעבר הירדן בארץ האמרי אשר
 בגלעד". לפי זה ארץ האמרי היא חלק מן הגלעד. בירתו של סיחון מלך
 האמרי היתה חשבון – היום חסבן 20 ק"מ מדרום-מערב לרבת בני עמון¹¹ –
 וממלכת סיחון לא השתרעה מצפון לנחל יבוק, כי שם היה גבולו של עוג מלך
 הבשן, עליו – איפוא – לאתר את המקומות שבמלחמת יפתח מדרום ליבוק.
 גלעד הוא שמו של חבל וגם שמה של עיר, שמוהים אותה עם חרבת גלעד,
 9 ק"מ מדרום ליבוק¹². דהיו בדיק את האתר ומצא בו חרסים מתקופת הברזל
 הקדומה.

מקומות מצפה ומצפה גלעד

באשר למצפה ומצפה גלעד¹³ – נראה לנו שהם שני מקומות שונים. לאור
 המקראות, המבנה הגיאוגרפי ומערך המלחמה שבין יפתח לבני עמון מסתבר
 שמצפה – ששם ביתו של יפתח (י"א, לד) ושם הוכר יפתח ע"י זקני גלעד לקצין
 עליהם לפני ה' (י"א, יא) – היא שם העיר הנמצאת מצפון לנחל יבוק, ומצפה
 גלעד הוא מקום תצפית ונמצא מדרום ליבוק.
 בהרי הגלעד יש שני שיאים, מהם אפשר לצפות למרחקים, הם: ג'בל אם

10. טרייטס, שם ע' 381 מציון, שארץ טוב מוזהה עם הכפר טייבה; כן דעתו של סמית, שם ע'
 587. באנצ. מק. ג' ע' 7–366 הויהו של ארץ טוב הוא טייבה שמצפון לגלעד; עיר זו נזכרת במסעו
 של תחומת הג' בשם Tby ובמכתבי אל עמארנה בשם Tabu, והיא בטמכות לערים אחרות בבשן.

11. טרייטס, שם ע' 4–403.

12. אנצ. מרק' ע' 513. לפי מילונו של ליון, שם, משמעות גלעד (جلد) בערבית היא קשה,
 עז, אמין.

13. L. Oliphant, The Land of Gilead, ע' 210 מציון, שג'בל יושע הוא מקום מצפה גלעד.
 טרייטס, שם, ע' 381 מציון, שמצפה או מצפה גלעד נזכר במכתבי אל-עמארנה יחד עם אדרעי
 ושאר המבצרים שהוצאו על ידי ההתים והאמורים מידי אמנותוף הג'. י. אהרוני, ארץ ישראל בתקופת
 המקרא ע' 228, מציון שמצפה מוכרת גם מצפה גלעד.

לפי כמה מקורות במקרא, נראה לנו שבימי קדם נהגו המנוהגים למשך את הצבא למצפים בראשית
 המערכה, משום כמה טעמים: כדי להתפלל לאלוהים במקדשיהם שדוקמו על ראשי ההרים; על מנת
 לרוגמם את רוחם של הלוהמים; ולשם תצפית על מערכות האויב כממשוף צפור, וכדי לאותת ולכוון
 את הצבא מראש ההר. כן היה עם דבורה וברק, שמשכו את צבא ישראל להילחם בסיסרא על הר תבור,
 ששופטים ד'; עם איש ישראל במלחמתם בפלשתים, כשהם מתקבצים המצפתה לפי שמו"א ז', ה"ד;
 ויהושפט שבא אל המצפה למדבר" במלחמתו בבני עמון ומואב לפי דבה"ב כ', כד.

[8] לי גלעד, לי מנשה ואפרים מעוז ראשי (תהלים ק"ח, ט)

אֲדַרְגִּי לִיד עֵינָלוֹךְ וְגִבְלֵךְ וְגִבְלֵךְ נְבִי יִשַׁע לִיד אֶסְלֵט. גִּרְאָה לֹגוּ שְׂבָקְרַבְתֶּם שֶׁל שְׁנֵי שִׂיאים אֵלֶּה יֵשׁ לְאַתֵּר אֶת שְׁנֵי הַמְּקוֹמוֹת: הַמְּצַפָּה, עִירוֹ שֶׁל יַפְתָּח, עֲמֵדָה מְצַפֵּן לִיבּוֹק וְהִיתָה בְּאוֹתוֹ זְמַן בִּיְדֵי הַגִּלְעָדִים, וּמְצַפֵּה גִלְעָד הִיא כְּבוֹשׁ בְּיַד בְּנֵי עַמּוֹן. נִעִין בְּמִקְרָאוֹת. בְּבִרְאשִׁית ל"א, מֵט מְסוּפֵר שֶׁעַקֵּב כּוֹרֵת בְּרִית עִם לְבָן בְּמְצַפָּה: וְזֶה הִיא לְפָנֵי שַׁעֲבֵר אֶת הַיְבוּק (שֵׁם, ל"ב, כט). עַל הַמְּצַב בְּעֶרֶב הַמְּלַחְמָה נֶאֱמַר בְּשׁוֹפְטִים י', יז: "וַיִּצְעֲקוּ בְּנֵי עַמּוֹן וַיִּחַצּוּ בְּגִלְעָד וַיֹּאסְפוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיִּחַצּוּ בְּמְצַפָּה"; לְפִי זֶה וּלְפִי מֵהַלֵּךְ הַמְּלַחְמָה הַמְּפֹרֶשֶׁת בְּפָרֵק י"א מְסַתֵּב שְׁבִי עַמּוֹן הִשִּׁיעַ אֶת גְּבוּל יִשְׂרָאֵל וַהֲנִיעוּ עַד נְחַל יְבוּק, וְעַל יְדֵי כֶךְ הִשְׁתַּלְטוּ גַם עַל מְצַפָּה-גִלְעָד וְגַם עַל הָעִיר גִלְעָד.

: יַפְתָּח עֹזֵב אֶת בֵּית אָבִיו בְּגִלְעָד וְהַחִישֵׁב בְּאַרְץ טוֹב שֶׁמְצַפֵּן לְעֵינָלוֹךְ וְכִשְׁמִיעוּהוּ לְרֹאשׁ וּלְקִצֵּץ חוֹר לְבֵיתוֹ לְמְצַפָּה. לְפִי שׁוֹפְטִים י"א, כֵּס אֲנִי יְכוּלִים לְעֻקֵּב אַחֲרֵי דְרֻכּוֹ שֶׁל יַפְתָּח: "וַיַּעֲבֵר אֶת הַגִּלְעָד וְאֶת מְנַשֶּׁה (מְצַפֵּן לִיבּוֹק) וַיַּעֲבֵר אֶת מְצַפָּה גִלְעָד (לְאַחַר שַׁעֲבֵר אֶת הַיְבוּק) וּמְצַפָּה גִלְעָד עָבַר בְּנֵי עַמּוֹן". הוּא הִנִּיעַ לְאַרְבַּע שֶׁל בְּנֵי עַמּוֹן וְלְאַחַר הַמֶּשֶׁא וְהַמָּחַן הַדִּיפְלוֹמָטִי שֶׁלֹּא הִעֲלָה דְבַר, פָּתַח בְּמַלְחָמָה, שֶׁהִתְנַהֲלָה עַל אֲדַמַּת בְּנֵי עַמּוֹן. נִקְרָא פֶסֶק לֹג מְצַפֵּן לְדְרוֹם: מֵאֵבֶל כְּרִמִּים וּמִנֵּת וְעַד עֲרוּעֵר, שְׁבַסְמוּךְ לְאַרְצוֹן.

נַחֲלַת שְׁבַט אַפְרַיִם בְּגִלְעָד

מִן הַמִּקְרָאוֹת מְסַתֵּב שְׁבַחְצֵי הַגִּלְעָד (הַדְּרוּמִי) יֵשְׁבוּ גַם בְּנֵי אַפְרַיִם. הֵם לֹא הִשְׁתַּחֲפוּ בְּמַלְחָמָה בְּבְנֵי עַמּוֹן, אֲבָל רָצוּ לְהַנִּיחַ מְחֻצְאוֹתֶיהָ וְלִכֵּן נֶאֱמַר (י"ב, א) "וַיִּצְעֲקוּ אִישׁ אַפְרַיִם וַיַּעֲבֹר צְפוּנָה וַיֹּאמְרוּ לִיַּפְתָּח... אֵלֶּה הֵם בְּנֵי אַפְרַיִם שְׁעֵלֵיהֶם נֶאֱמַר (פֶּסֶק ה) "אַתֶּם גִּלְעָד בְּתוֹךְ אַפְרַיִם בְּתוֹךְ מְנַשֶּׁה". שֵׁם שֶׁל בְּנֵי אַפְרַיִם בְּגִלְעָד נִזְכָּר גַּם בְּתוֹלְדוֹת מֶרֶד אֲבִשְׁלוֹם (שְׁמו"ב י"ח, ו) "וְזֹאת הַמְּלַחְמָה בֵּיעַר אַפְרַיִם"¹⁴ וְאוּלַי הִיוּ שֵׁם גַּם מִתְנַחֲלִים קְדוּמִים מְכַבֵּי בְּנִימִן, שֶׁכֵּן בְּעוֹבְדֵיהָ (פֶּסֶק יט) נֶאֱמַר: וַיִּרְשׁוּ... וּבְנִימִן אֶת הַגִּלְעָד."

זִיקַת הַגִּלְעָד לְמַעַרְב הַיַּרְדֵּן

כְּבֵר מְרֵאשִׁית יְמֵי הַמְּלוּכָה מְדַגֵּשׁ הַמִּקְרָא אֶת הַקֶּשֶׁר בֵּין שְׁבִטֵי יִשְׂרָאֵל שֶׁבְּמַעַרְב הַיַּרְדֵּן לְבֵין הַשְּׂבָטִים שֶׁהִתְנַחֲלוּ בְּעֵבֶה"י הַמְּזֻרְחִי. שְׂאוֹל יוֹצֵא לְעוֹרַת

¹⁴ אֵילִיפֶנֶס, שֵׁם, ע' 158 מְצִינָה, שִׁיעַר אַפְרַיִם הִיא בְּגִלְעָד לִיד מְנַשֶּׁה.

יבש גלעד¹⁵ כאשר נחש העמוני מבקש לשעבד אותם. מפחד הפלשתים עוברים רבים מישראל "את הירדן ארץ גד וגלעד" (שמו"א י"ג, ז). שאל נקבר ביבש גלעד, שהיתה עיר ואם בישראל, ואולי אף עיר מקדש, כי לפי שמואל א' ל"א, יא-יג, שאל נקבר "תחת האשל ביבשה"¹⁶

אבנר, שבקש לקיים את שושלת שאול, המליך את איש בושת בן שאול וקבע את בירתו במחנים¹⁷, שבעה המזרחי, אם כי ממלכתו הקיפה את ישראל כלה (מלבד יהודה).

בימי דוד עלה ערכו של הגלעד, כי לאחר שהצליח במלחמותיו בעמק וארצות ארם היה הגלעד לגשר בין ישראל לארצות הללו. כאשר הצבא מגבורי גד בגלעד הצטרפו אל צבא דוד (דבה"א י"ד, טו) וכאשר יואב עורך את מפקד העם, הוא פותח מערער אשר על נחל ארען ועובר דרך הגלעד אל הגליל, כי הגלעד הוא כלו עברי, חלק ממדינתו של דוד.

לאחר חלוקת הממלכה ראו מלכי ישראל לנכון לחזק את הגלעד: ירבעם בן נבט ישב בראשונה כשכם, אח"כ יצא משם "ויבן את פנאל" (מל"ב י"ב, כה), שמוהים אותה כיום בתל א-ד'הב המזרחי. בדורות אלה התחזקה ממלכת ארם דמשק והחלה לחזק על בני ישראל יושבי גלעד. פעמים רבות נטושה המלחמה על רמות גלעד¹⁸ (היום תל ראמות). חשיבותה של רמות גלעד היא בכך שהיא שוכנת בצומת דרכים חשובה, בדרך המלך העולה לארם דמשק, ועל הדרך העוברת ע"י אדם העיר מערבה. מאבק זה בין ארם לישראל נמשך עד שמלכי אשור כבשו את ארם דמשק והגלו את תושביה. בימי פקח מלך ישראל בא תגלת פלאסר מלך אשור והגלה את יושבי גלעד יחד עם ערי הגליל העליון לאשור.

15. באנצ. מקר, ג' ע' 460 בערך יבש גלעד נאמר, שלפי מריל מקומו בתל-אל-מקלוב שמצפון לאודי יואב, אשר ממזרח לפמק בית-שאן. רובינסון ואבל מזהים אותו בא-דיר. ג. גליק מזהה אותו במקברת; כאן מצא בו חרטים מתקופת הברונזה הקדומה החיונה וברזל קדומה. מעליו היא גילה את תל טיבו שבו היו חרטים מתקופת הברזל. לדעתו השתרעה יבש גלעד על שני תילים.

16. כשם שאברהם נסע אשל בבאר-שבע וקרא שם בשם ה' אל עולם, לפי בראשית כ"ב, ל"ג; וכשם ששאל יושב תחת האשל בנגבה, שהיא בעת האלילים לפי שמו"א כ"ב, ו.

17. טריסטרום שם ע' 384 מזהה את מחנים בנגבה שמצפון לעבילון, קדם לוי בזה אשתורי הפרחי.

18. באנצ. מקר. ד' בערך מחנים בע' 806 העיר מוזהה בתלול אד'הב שבעמק יזבק, כי גליק מצא כאן חרטים מתקופת הברזל א"ב; דלמן מזהה גם כן בתלול אד'הב ודיוו ונת מזהים אותה בתל תנאי' 4 ק"מ מצפון לתלול אד'הב.

19. י. אהרוני, שם ע' 282, מזהה את רמות גלעד עם תל ראמית בירת הגלעד הצפוני; א. רובינסון שם ע' 60 מציינ, שרמות גלעד היא בא-סלט. אוליפנט, שם עמ' 213 מציינ, שרמות גלעד היא ליד בירש בג'בל קפספה.

הגלעד מבחינה כלכלית

על חשיבותו הכלכלית של הגלעד אנו למדים מן העובדה ששלושה מבין שנים עשר הנצבים של שלמה הם בגלעד: בן גבר ברמת גלעד, אחינדב בן עדא במחנים וגבר בן ארי בארץ גלעד (מל"א ד', יג-יד, יט). נבחן עתה איפה ישבו הנצבים ומה היה ערכו הכלכלי של כל נצבות.

רמות הגלעד שוכנת מצפון ליבוק, בחבל עגילון. חבל זה הוא הפורה ביותר בעבה¹⁹; הוא מקבל את כמות המשקעים הגבוהה ביותר וגם ניחן בחכונה גיאולוגית מיוחדת העושה אותו מתאים במיוחד לגידול היות. זהו חבל ארץ קירטוני ובחלקו אבנים פריכות של אבן חול נובית בו מצליח היות במיוחד. על טיבו של היות בגלעד אנו למדים מן המשנה (מנחות ח', ג) האומרת: "תקוע אלפא לשמן. אבא שאול אומר – שניה לה רגב בעבר הירדן". רגב זו היא כנראה הכפר רַגִב, 12 ק"מ מדרום-מערב לעגילון; הכפר שוכן על קרקע של אבן חול נובית²⁰.

נציבותו של גבר בן ארי השתרעה על חצי הגלעד הדרומי, בו ישבו בני ראובן ובני גד; כאן היו שדות מרעה משובחים, שמשכו את לבם של בני השבטים הללו עוד בימי משה. ולא רק מרעה טוב היה כאן, אזור זה מצטיין בשדות תבואה משובחת גם בימינו. מסתבר שגבר בן ארי היה ממונה על אסמי התבואה והמקנה שיושבי "ארץ הגלעד" מעלים מס למלך. כי ארץ בעברית היא כמו אָרֶד בערבית אَرْض ומשמעה קרקע ונחלה²⁰.

אחינדב בן עדא ישב במחנים ונהל חבל ארץ, שנוסף על חשיבותו האסטרטגית, הצטיין בערכו הכלכלי הרב; מבחינה חקלאית זהו אזור פורה במיוחד בגלל אקלימו החם ושפע מימיו. כאן גידלו את צמחי הברוש וצמחי הרפואה הנודעים – צרי, מור ואפרסמון. בכל הדורות הצטיין אזור זה בגידולי התמרים – מקור הדבש שבמקרא. כאן היו מכרות ברזל וכאן, בעמק סכות, היו בתי היציקה של כלי נחושת של שלמה שנאמר במל"א ז', מו: "בככר הירדן יצקם המלך במעבה האדמה בין סכות ובין צרתן". בחפירות תל דיר-עלא נתגלו עדויות על תעשייה זו: שרידי בורות, ממגורות, כבשנים וכורים, פיות

¹⁹ G. Schumacher, Across the Jordan, ע' 74 מציינו, שבחֶרְמָה שבצפון הגלעד מגדלים שפע ימים.

²⁰ הגלעד נזכר כ־80 פעם במקרא, מחוכם "ארץ גלעד" נזכרת 18 פעם, וברוב המקורות הכוונה היא לדרום הגלעד הרמתי, הטוב לגידול תבואה. ראה מ. תראל, גידול פרי האדמה והמקנה בימי קדם, ספר א. י. כץ ע' 329-309.

מפוחים וסוגים מתקופת הברזל הראשונה והתיכונה²¹. על מכרות הברזל כאן מעידים המקרא, יוספוס והמשנה²².
 למרות שבכמה מקראות גבולה המזרחי של הארץ הוא הירדן, במחשבתם ותקוותיהם של הנביאים הגלעד הוא חלק בלתי נפרד מארצו של עם ישראל; רימיהו (ג', יט) רואה בחזונו את שיבת ציון: "ושבתי את ישראל אל נהרו ורעה הכרמל והבשן ויבהר אפרים והגלעד תשבע נפשו". גם זכריהו (י', י) אומר: "והשבתיים מארץ מצרים ומאשור אקבצם ואל ארץ גלעד ולבנות אביאם".

21. אנציק. מקרא, ח' ע' 1036.

22. על ספרות הברזל והתחושת של הארץ אנו למדים מספר דברים ח', ט; וכן ממלחמות היהודים ד' ח' ב' לאמר: "ומול הרמה הזאת נמצאה עבר הירדן, החילתה על יד יליים (בית הרם) וצפונה לה, והיא נמשכת לרוח דרום עד טומרה הקרובה לגבול סלע ערב. ובארץ הזאת נמצא גם החר הנקרא בשם חר הברזל, המשתרע עד מואב". חר הברזל היה כנראה בתכל שמשני עברי נחל יבוק, שבו יש מחצבים מתכתיים. במשנה סוכה ג', א נאמר: "ציני חר הברזל כשרות", ומשמעם של צינים הוא תמרים שגדלו בעמק ובכיכרי נחלי יבוק והשבוני. ראה ט. הראל, מדבר צין, בית מקרא מ"ג ע' 60-458.

